

УДК 929 Јовановић Д.
316.44:330.342(497.11)
DOI: 10.5937/polrev75-43197
Осврт

*Марко Станојевић**

*Филозофски факултет, Универзитет у Приштини
са привременим седиштем у Косовској Митровици*

ПОРУКЕ ДРАГОЉУБА ЈОВАНОВИЋА О РАДУ И ПЛАВИ ОКОВРАТНИЦИ – БЕЛИ РОБОВИ У *SECOND-HAND* КАПИТАЛИЗМУ

Сажетак

У свом историјском трајању Србија је имала велики број значајних интелектуалаца, великих људи у духовном и моралном смислу који су оставили траг у светској и српској културној и научној баштини. Међутим, ретко су ти људи били признати и њихово мишљење уважавано у времену у коме су деловали, и још ређе су њихове поруке и поуке биле нит водиле тих времена. Први Србин доктор на Сорбони, докторирао управо из области рада, сву своју интелектуалну, али и политичку енергију уложио у настојањима да укаже Србима како треба да организују рад, на чему треба да се заснива оптимални рад, како да се усмери друштвени развој и како да се организује друштво социјалне правде у коме ће рад бити најважнија вредност. Вредности за које се борио пролетеријат, рад, солидарност, социјална правда, у новом планетарном поредку, готово су исчезле. Радничка класа која је у појединим тренуцима била владајућа класа, постала је класа/слој која је расута у комаде и која полако нестаје, мења свој облик и своју бит – од плавих оковратника до белих робова! Намера овог огледа је да, служећи се анализом Драгољубових текстова о раду, а потом и компарацијом са садашњим временом, укаже, најпре на основне поруке доктора рада

* markomarcelo7@yahoo.com

са Сорбоне, које се тичу управо питања рада, потом на стање радничке класе (плавих оковратника) данас и на основу те анализе и на основу порука Драгољубових трага за извеснијом будућношћу плавих оковратника.

Кључне речи: Драгољуб Јовановић, појам рада, плави оковратници, радничка класа, транзиција

УВОД

Први Србин доктор на Сорбони, који, иако има понуду да остане у Француској и гради успешну универзитетску каријеру, враћа се у осиромашену, и након Првог светског рата разорену Србију, који је иза себе оставио 35 књига и брошура, преко 400 објављених чланака у научним часописима, бива хапшен и затваран, како у Првој тако и у Другој Југославији, и дуго година готово заборављен, посебно трагично и од интелектуалне елите.

Рођен у граду на Нишави, у занатлијској породици, патријарахалног духа, Драгољуб се од гимназијских дана надахњује идејама социјализма, што ће потпуно обележити како његов интелектуални рад тако и политички. У ратном вихору Првог светског рата из Солуна по наредби Врховне команде бива упућен у Француску на даље школовање, где најпре за годину дана завршава студије историје и географије, потом по убрзаном курсу, за две године завршава право на Сорбони. Након тога креће на социологију под великим утицајем Селестена Буглеа (*Celestin Bouglé*), који је заменио Диркема (*Durkheim*). Сам Бугле заговорник социјалне акције, као и француска социолошка школа, која је нагињала питањима социјалне правде, радничким покретима, пацифизму, и људским правима, оставиће дубок траг у Драгољубовим теоријским опредељењима.

Сфера интересовања на пољу рада Драгољуба Јовановића креће се у проблематизацији питања најпре теорије рада, као и питање индустријске производње, организације и мотивације за рад и сл. Једну од најбољих оцена његовог схватања рада дао је Андрија Стојковић, који као филозоф примећује, да Драгољуб развија својеврсну филозофију рада у којој централно место имају сељаци и радници, и у том смислу апострофира га као „социолога и апостола рада” (Стојковић 1972, 336).

Тематика радова Драгољуба Јовановића, иако различита, креће око две кључне осе: питање рада и питање морала, које опет Драгољуб повезује указујући на значај моралног аспекта рада као и да нема морала без рада. Поједини аутори који су се шире бавили опусом Драгољуба Јовановића, рецимо Данило Ж. Марковић, и Дарко Надић, који је и докторирао на тему рада у делу Драгољуба Јовановића, истицали су да је он један од утемељивача социологије рада у Србији. Ова оцена је, чини се, прикладна упркос чињеници што у Драгољубовој мисли о раду, како констатује Дарко Надић, недостаје „систематичност, конзистентност и јасна методолошка усмереност” (Надић 2006, 4).

Јовановић питању рада приступа на један мултидисциплинарни начин, где је присутан филозофски, економски, правни, социолошки, политички аспект, али рекли би са доминантно антрополошко-етички аспект. Своја размишљања о раду Драгољуб је излагао у више десетина својих књига, брошура, чланака, при чему можемо рећи да је најсистематичније то учинио у делима *Ведрина* (Савремени човек, природа и цивилизација) и *Култ рада*. Не постоји дилема, да је рад за Драгољуба Јовановића, централна друштвена вредност из које извиру све друге вредности те је у том смислу за њега историја цивилизације уједно и историја рада и човека. Такође, треба нагласити да се у теоријском смислу код Драгољуба највише примећује утицај марксизма, од полазне Марксове поставке да је рад свесна и сврсисходна делатност, да је рад размена материје између човека и природе „да се радом човек разликује од животиња до тога да друштво треба да се заснива и окреће „око сунца рада”.

Драгољуб Јовановић првенствено своју пажњу у схватању рада усмерава на етичку функцију рада, сматрајући да рад не сме бити принудан, наметнут и неслободан већ треба да се „од нужног и наметнутог, временом претвори у вољно и слободно занимање.” Етичка функција рада огледа се у томе што „човек радом не задовољава само своје телесне и материјалне потребе, већ испољава и своје духовне способности, теши се од животних јада, развија животни полет и постиже ону душевну равнотежу без које нема ни мудрости ни среће” (Јовановић 1971, 8). Дакле, за Драгољуба не постоји дилема да је рад мерило свих вредности, од економских до етичких и да он у сваком смислу обликује човека. Зато је рад највећа вредност, вредност сама по себи, „својеврсни друштвени култ” сматра Драгољуб. За тему којом се бави овај оглед важно је,

оно што је Драгољуб уочио да рад све више добија на принуди, а да губи на креативности и слободи духа. Констатујући да „многи раде, а мало њих ствара” (Јовановић 1971, 8). Драгољуб за стваралачки рад потенцира слободу и стваралачки занос, о чему ће песнички надахнуто рећи: „Од рада се спава, од стварања се губи сан. Обављен посао смирује; замисао мучи, узнемирује... Стваралац носи нешто ново и нема мир” (Јовановић 1971, 95). Идеал рада као највеће друштвене вредности али и личне радости и уживања, могуће је остварити само ако је рад слободан. Зато, сматра Драгољуб, треба створити и стварати такве друштвене односе који ће омогућити слободан рад, јер „човек се клони заробљеног а воли слободан рад; рад за зараду жели да замени радом из личног задовољства” (Јовановић 1971, 125). Такође, у свом опусу, посебно у докторској дисертацији (Јовановић 2021), Драгољуб ће значајну пажњу посветити питањима, организације рада, безбедности и хигијене на раду. Посебно су значајна Драгољубова размишљања о етичким функцијама рада, јер само путем њих могуће је стварање друштва социјалне правде, коме Драгољуб посвећује сву своју интелектуалну и политичку енергију. Своја виђења етичких функција рада Драгољуб ће посебно изложити у брошури *Култ рада*, штампаној 1927. године. Полазећи од свог основног става о раду, да је је рад најважнија вредност у друштву и да само оно друштво које потенцира и уважава вредности рада може да напредује, Драгољуб образлаже низ етичких функција рада путем друштвених вредности. Дакле, поред функције стварања материјалних и духовних употребних вредности етичке функције рада огледају се и низу друштвених – етичких вредности као што су: друштвена правда, човечност, честитост, стабилност, културне вредности, али и индивидуалних попут истрајности и заједништва.

У наставку се најпре сагледава схватање Драгољуба Јовановића о прогресу после великих ратних страдања. У средишњем делу рада тежиште анализе се усмерава на ехо идеја Драгољуба Јовановића кроз призму савремених процеса у економији у оквиру неолибералне парадигме. У средишту пажње је судбина некадашњих радника, тзв. плавих оковратника. Напоследку, у закључним разматрањима се указује на изазове с којима се суочавају радници у првим деценијама XXI века.

СХВАТАЊА О ПРОГРЕСУ ДРУШТВА ПОСЛЕ РАТНИХ РАЗАРАЊА

Полазна хипотеза у Драгољубовом схватању друштвеног прогреса јесте, да након крвавих ратова и револуција, у којима највише страда морал, друштво и људи треба да се окрену новим мерилима друштвеног прогреса у којима рад и морал треба да буду централне категорије и где ће хероизам рада заменити хероизам у рату. „Рад је најбоља храброст савременог човека јер се снага данас не огледа на бојном пољу и на говорници већ на њиви, у радионици, у соби за рад” (Јовановић 1927, 30).

Своја најзанчија дела о моралу, три тома са преко три хиљаде страна Драгољуб пише док неправедно чами у затвору. Како и зашто је Драгољуб изабрао да у затвору пише о моралу? Питање које сам себи поставља гласи: „Ко је главна жртва ратова које сам доживео до 75. године?” Одговор је дошао брзо. Највећа жртва је био морал. Телесне ране су се у великој мери зацелиле, на место погинулих и умрлих дошли су нови, број становника се чак умножио, материјалних добара има много више него пре разарања – само морал никако да се поврати” (2021, 22). Опет откуда назив *Ведрина*. Из његовог одговора јасно се види његов алтруизам, љубав и вера у људе и праве вредности, ономе због чега вреди живети, за шта се ваља борити, шта вреди бранити и усавршавати: „У делу о вредностима, прву књигу сам назвао Ведрина, опет мало пркосно и иронично – пркосно према песимистима и очајницима, иронично према себи самом јер сам такође имао разлога да гледам црно – али са убеђењем да се има због чега живети, макар у патњи и понижењу. Одбацио сам самоубиство, како Јесењиново (*Есенин*) тако Герингово (*Горинг*), и усвојио одлуку Фокнерова лекара, осуђеног на доживотну робију, коме је понуђен отров: Радије бол него ништавило” (Јовановић 1971, 25–26).

Драгољуб верује да је путем рада, кроз сарадњу интелектуалних и „ручних радника” могуће економско и духовно уздизање друштва, стварањем нове културе, која ће обезбедити да рад буде задовољство, а да етика доминира у друштвеном животу. „Подједнако поштујемо свете капље зноја које падају на црној узораној земљи, и оне што левају на челу и грудима уморног физичког и занатског радника... Али поштујемо исто тако у мисаоном напору намрштено чело, по коме често избијају хладне грашке зноја, над тешким питањима науке,

технике и административног рада... Све елементе умног и телесног рада спајамо у једнакој љубави, као што објављујемо непомирљиву борбу свим нерадницима и експлотаторима” (Јовановић 1971, 29–30). Драгољуб је још тада приметио, упозоравао и против тога се борио, да уколико се људски рад не вреднује, онда се човекова производна снага „немилице троши и човекова личност се тако мало поштује” (Јовановић 1971, 12). Иако Драгољуб потиче из патријархалне породице у којој је вера имала значајно место, он одбацује веру у Бога и промовише веру у рад. Полазећи од Емила Золе (*Emile Zola*), кога изузетно цени, и његове идеје у роману *Рад*, у коме Зола рад посматра као „Бога савременог човечанства са свим стваралачким и миротворним особинама доброг божанства”, Драгољуб рад види као нову „светињу” и закључује „рад је страст модерног човека и религија новог доба” (Јовановић 1971, 135). Овај кратак увод у Драгољубово схватање рада, које он износи у периоду између два рата, завршићемо констатацијом да Драгољуб сматра да рад не обликује само појединца већ и цело друштво стварајући позитивне моралне вредности у друштву, чиме се развија друштво „социјалног оптимума”. Доктрину социјалног оптимума, по узору на Аристотела који такође интрес друштва ставља изнад интереса појединаца, он изражава следећим ставом: „Сталан интерес друштвене заједнице стављати изнад моменталног интереса једног послодавца, па и саме производње, увек у циљу што пунијег људског живота...” (Јовановић 1924, 336).

За оглед којим се бавимо, јер тиме долазимо до основне идеје рада која се огледа у порукама Драгољуба Јовановића које нисмо уважили, врло је значајна порука коју Драгољуб шаље са скупштинском говорницом након Другог светског рата. Иако је свестан да ће трпети последице, у духу схватања социологије као ангажоване науке, која „не дозвољава да се ћути”, Драгољуб, доктор, на питању рада и развоја са Сорбоне, покушава народним посланицима, које највећим делом чине пропали студенти, шегрти и слуге, да укаже на визију друштвеног развоја Југославије/Србије. У време комунистичке еуфорије, посебно присилне и форсиране индустријализације, Драгољуб је далековидно схватио и „...упозоравао какве ће негативне последице” такав концепт развоја „имати по село” и целокупни друштвени развој (П. Анђелковић и Р. Анђелковић 2021, 12). Иако начелно указује на то да ће гласати за петогодишњи план, „Драгољуб настоји да укаже на неке недостатке које треба

поправити, посебно кад је реч о односу према селу и пољопривредној делатности и између осталог о овом плану каже: ‘Он полази од индустријализације и електрификације, али се мени чини. Ту је резерва коју правим – да је индустријализацију требало почети са индустријализацијом пољопривредних сировина и са прерађивањем наших пољопривредних сировина које имамо на лицу места и које могу да нам послуже као одличан извозни артикл за добијање машина и за плаћање... ја питам како ћемо ми извршити милионске набавке из иностранства ако немамо шта да извозимо. Мислим да је наша квалитативна пољопривредна производња најбољи начин да дођемо или до иностраних валута или до машина’ ” (Јовановић 1991, 452 цитирано у: Анђелковић и Миливојевић 2021, 273). Ово излагање Драгољуба Јовановића коштало га је затвора, а ми данас са тугом и дубоком резигнираношћу, када данас Србија све више тоне у дужничко ропство, постаје колонија страног капитала без домаће производње а села су готово потпуно угашена, морамо да се запитамо зашто нисмо знали, а то важи и данас, да извучемо поуке из своје историје, да слушимо и следимо своје умне људе, јер од накнадне памети, како наш народ каже „нема много вајде”.

ЛИБЕРАЛНИ ФАШИЗАМ – SECOND-HAND КАПИТАЛИЗАМ И ПЛАВИ ОКОВРАТНИЦИ КАО БЕЛИ РОБОВИ

Након 1980. године неолиберали преузимају потпуну доминацију и у име филозофије тржишног фундаментализма и идеологије „профит изнад човека”, врше радикално разарање институција социјалне државе, што ће се посебно убрзати након имплозије реалсоцијализма 1989. године, на чијем таласу још више убрзава разарање институција социјалне државе, „најпре, у постсоцијалистичким земљама, а онда и у Европској унији. Неолиберали, као „тржишни бандити” и технократски менаџери сматрали су да је социјална држава економски нерационална, паразитска, те да је у име корпоративне логике ефикасности и развоја, треба реструктурирати. Неолиберални тржишни фундаментализам је увек био политичка доктрина која је била у служби одређених интереса. Он никад није потврђен у економској теорији. Сад је јасно да га није потврдила ни историјска пракса. Извлачење поуке из тога може да буде просветљење међу згуснутим облацима који су се надвили над

глобалном економијом” (Душанић 2008, 34 цитирано у Костадиновић и Анђелковић 2019). О карактеру тржишног фундаментализма, као доминатној парадигми Запада, Бурдије (*Bourdieu*) између осталог пише да она жели да „устпостави дарвинистичку борбу свих против свих, и цинизам као норму свих пракси” (Bourdieu 2019, 39 цитирано у Костадиновић и Анђелковић 2019). „Социјалдемократски покрет је потиснут чиме је и раднички – синдикални покрет остао у дефанзиви без правих својих репрезентаната у ери глобализације. Широм Европе процеси историјске неоконзервативне идеологије у економији, политици, култури постали су доминантни што је као произвело социјадарвинизацију друштвених односа у виду јачања подела, сукоба и ширења ратних жаришта светом. ЕУ се све више цепа на ‘Европу банкара и Европу радника’ ” (Bourdieu 1999 цитирано у Костадиновић и Анђелковић 2019). „Европа богатих, себичних и безобзирних („Север”) увукла, кроз разне форме присилне транзиције и тзв. структуралних реформи, земље европског југа у дугове, па сада стеже омчу дугова око врата народа и грађана; намећући им ригорозне мере штедње и даља задуживања. Тако се јужни део Европе – зависних друштава периферног капитализма све више налази у положају неоколонијалног ропства. У овако, новонасталој ситуацији сви су издали демократију и радничку класу у најширем значењу тог израза, од интелектуалне елите до политичких елита како оних са леве тако и са десне стране” (Костадиновић и Анђелковић 2019). Занимљив пример, како деиндустријализација и разградња државе доводе до огромне незапослености, јесте онај који је дао Ерик Реинерт (*Erik S. Reinert*) у свом делу Глобална економија: како су богати постали богати и зашто сиромашни постају сиромашнији, где између осталог, на примеру Монголије истиче да су се „многи вратили номадско – сточарском начину живота својих предака” те да је земља након пада Берлинског зида преко ноћи либерализовала спољну трговину слепо верујући саветима који су долазили из Вашингтона – Светске банке и ММФ-а, светог тројства неолиберализма. Резултат је, како Реинерт истиче, био „да је привреда Монголије враћена из доба индустрије у доба номадске привреде” што је даље резултирало еколошком и економском катастрофом (Reinert 2006, 116–117).

У новом виду тоталитаризма, „либералном тоталитаризму” о коме посебно пише Зоран Видојевић „у садашњој епохи, обележеној крахом реалсоцијализма и тријумфом Запада, настаје нови облик

тоталитаризма либерални тоталитаризам. Он има корене у империјалној природи савременог капитализма и успостављању глобалног система страха, а данас се посебно испољава у новом руху доминацијом капитала” (Видојевић 1999, 105–123). Тома Пикети (*Thomas Piketty*), писац култне књиге, *Капитал у XXI веку* (2015), у којој се бави најакутнијим проблемом светског капитализма: неједнакошћу, и у којој користи обимни статистички материјал из најразвијених земаља да покаже раст неједнакости у свету у корист најразвијенијих земаља на штету неразвијених, већ 2020. године пише нову књигу у којој изражава потребу за новим социјализмом. Да ми је неко 1990. године рекао да ћу 2020. године објавити збирку текстова под називом: Једва чекам социјализам!, схватио бих то као лошу шалу. У јесен 1989. године, са навршених осамнаест година, време сам проводио слушајући на радију емисије о краху комунистичких диктатура и „реалног социјализма” у Источној Европи. А сад ево: тридесет година касније – 2020. године, хиперкапитализам је отишао предалеко и уверен сам да морамо наћи начин за превазилажење капитализма, неки нови облик социјализма који би био партиципативан и децентрализован, федералан и демократски, еколошки, нерасистички и феминистички. Историја ће одлучити да ли је реч „социјализам” дефинитивно похрањена и треба ли је заменити неком другом речју. Лично, верујем да се може опет употребити, па чак и да је најпогоднији термин за идеју економског система који би био алтернатива капитализму (Piketty, 2020).

ПЛАВИ ОКОВРАТНИЦИ – БЕЛИ РОБОВИ У ПЕРИОДУ ТРАНЗИЦИЈЕ

Термин транзиција међу првима је употребио М. Годелиер (*Maurice Godelier*): „изразом прелазак једног начина производње у други (*transition*) се данас означава особена фаза у развоју једног друштва у којој унутрашње и/или спољашње тешкоће репродукције економског и друштвеног система на којем оно почива постају све веће, у којој оно брже или спорије, на више или мање насилан начин, почиње да се реорганизује на основи једног другог система, који ће, у крајњем исходу, и сам постати општи оквир егзистенције тог друштва” (Godelier 1984, 171. цитирано у Станојевић и Недељковић 2020, 374). Суштина транзиције је прелаз, али је кључно питање ка

чему. Нама се чини да су се правом одговору највише приближили Петар Анђелковић и Андон Костадиновић дефиницијом транзиције као „преокренути социјализам”, где дакле, за разлику од социјализма где се тежило, барем начелно, расподели профита на што већи број људи, сад смо транзицијом дошли до „преокренутог социјализма” где имамо на делу приватизацију профита, а социјализацију губитака (Костадиновић и Анђелковић 2019, 1071). Такође, блиско нам је одређење транзиције, што смо и у наслову рада потенцирали, једног од водећих стручњака за транзицију у Европи, Золтана Погаче (*Zoltan Pogatsa*), професора на универзитету у Шопрену, који упечатљиво говори о транзицији на примеру Мађарске, али то свакако важи и за друге бивше социјалистичке земље. „Били смо друштво државног социјализма и државне социјалистичке економије и уместо за креацију свог капитализма прихватили смо „*second-hand* капитализам” (Pogatsa 2015). Золтан Погача појам „*second-hand* капитализма” објашњава чињеницом да су земље источне Европе закасниле у процесу транзиције и глобализације и да се над њима спроводи процес *second-hand* (друга рука) капитализма. Становништво источне Европе није имало искуства из прве руке са капитализмом, а њихова теоријска очекивања била су обликована обрнутом комунистичком пропагандом, идеализованом медијском сликом, као и застарелим теоретисањем из класичног периода капитализма, који није превише користан у доба глобалног финансијализованог капитализма у настајању, којим доминирају транснационалне корпорације.

Питањем транзиције, као сложеног и комплексног средишта свих аспеката индивидуалног и друштвеног живота, феномену који најдиректније утиче на садашњост, али и на будућност једног народа, бавили су се бројни аутори у свету и код нас¹. Када је реч о нашим ауторима, Вера Вратуша у својој књизи *Транзиција – одакле и куда*, даје систематичан преглед свих домаћих аутора који су се бавили овим феноменом. Само у нашој средини и само у периду од последње деценије двадесетог века до краја 2011. године, домаћи аутори су објавили укупно 87 монографија са изразом транзиција у наслову својих студија. У овај збир од 87 монографија које у наслову

¹ Без дубљег елаборирања овог појма у литератури можемо срести бројна тумачења овог процеса, поменућемо неколико. Урош Шуваковић транзицију означава као „контрареволуцију са одложеним дејством” (Шуваковић 2014). За Јована Душанића транзиција у Србији је прелазак у „бећарску економију” (Душанић 2008).

имају кључну реч „транзиција” објављених у Србији, није укључен позамашан број (54) тематских зборника текстова посвећених теми транзиције (Вратуша 2012, 17–21). Аутор наводи различите ставове о оцени транзиције у Србији, које се међусобно разликују, али је заједничко да се већина аутора слаже да је реч о „распродаји природног и друштвено створеног богатства земље по багателним ценама, а за корумпирајуће провизије на приватним рачунима” (Вратуша 2012, 235). Вера Вратуша то поткрепљује истраживањем које је спроведено у Србији. „Са оценом о превасходно компрадорском карактеру нове/старе владајуће класе у Србији сложила се релативна већина испитаника у анкети 2010. године која је оценила да је приватизација у Србији „чиста пљачка” (44%) и да Србијом владају криминалци (23%), власници великих предузећа (18%), политичке странке (14%), представници међународне заједнице (12%), док је само 18% испитаника одговорило да Србијом владају влада, скупштина и председник, а 15% испитаника није знало одговор на ово питање” (235).

Једну од најбољих анализа друштвеног стања у Србији након „демократске револуције” даје проф. емиритус Љубиша Митровић. „Шта је обећано а шта реализовано?” започиње питањем своју студију Митровић и каже: „После 5. октобра, нове неолибералне јуноше и професионални реформатори, обећали су: имиџ Србије више неће бити шљивовица – већ нове технологије” (Ђинђић, н.д., према Митровић 2019, 231). Нажалост, биланс петнаестогодишњих токова/домета „транзиције без социјалне одговорности” показује да Србија није остварила тај искорак. „Уместо освајања и ширења нових технологија, Србија је на фону неолибералне стратегије имитативне и зависне модернизације коју су њене елите некритички прихватиле од Запада...”, пре свега под диктатом ММФ-а и Светске банке, „... довела до радикалне деструкције: не само до тада владајућег начина производње и управљања, већ и урушавање тековина индустријализације, као и периферизацију привреде и друштва и десоверенизацију државе” (Митровић 2019, 231). По истом принципу као у доба комунизма, („само да уђемо у комунизам”), магичним утопијским речима, без реалног покрића „приватизација, транзиција, структурално прилагођавање, ЕУ („само да уђемо у ЕУ”), трошила се друштвена и индивидуална енергија, губило драгоцено време, а резултати све погубнији и све је видљивији јаз између наметнутих и прокламованих циљева и стварно постигнутих резултата.

Очекивања су у народу била превелика, таква су била и обећања да ће приватизација бити покретач свих промена, те да ће довести до брзог побољшања пословања предузећа и остварити плодносније тржиште рада и већи стандард. Нажалост, најчешће они који то нису смели често су заборављали да транзиција није само економска, већ је увек и социо-политичка, а прича да негативних последица у том процесу нема, једноставно није тачна, што и сликовито можемо видети. Показало се да је невиних жртава транзиције много и да је она тешка за сва друштва, посебно за радне слојеве. Показало се да је транзиција јако неправедна, да неминуивно смањује радна права, повећава незапосленост и социјалну несигурност.

Претварање друштвене, најпре у државну потом у приватну својину, као један од најрадикалнијих потеза нове власти, утемељеној на неолибералној стратегији, имао је за последицу несамерљив раздор и продубљивање неједнакости у радничкој класи. Капиталистичка елита је преко ноћи мењала законе, што је један од релевантнијих доказа да је процес транзиције у Србији реализован на нелегалним темељима. У Србији је под великим притиском ММФ и СБ усвојен Закон о раду (који је касније измењен и допуњен 2005. године). Закон је назван реформски, и што је трагично за кога је гласала и тзв. левица која је требала да штити раднике. Доношењем оваквог закона је често правдано флоскулом да се морају пратити европски трендови и бити у сагласности и хармонизацији са радним законодавством Европске Уније. По многим решењима он се налази испод стандарда Међународне Организације рада (Новаковић 2013, 69). Радници и радничка класа је стога остављена без кључне структуре која би јој послужила за формулисање својих интереса и приморавање нове политичко-капиталистичке елите да призна њено постојање, ако не као главне друштвене класе, као што је то био случај некада у социјализму, онда макар као једног од важних стубова друштва која може у сваком тренутку пружити подршку и отпор. Нова осмишљена парадигма економског раста заснованог на увозу, којом је занемарена производња, такође је допринела повећаној невидљивости индустријских радника и њихово постепено гушење. Питање моћи радничких синдиката и у чију корист заправо раде постало је упитно. Њихова снага и солидарност у многоме је опала, у прилог томе говоре и примери из пролећа 2010. године случај бивших радника „Магнохрома” из Краљево. Њима држава дугује 15 зарада. Један број радника је блокирао Скупштину Општине Краљево, а

други су се пешице упутили за Београд. Ниједан синдикат се није огласио поводом тога. Слично су игнорисани и радници „Глутина”, који су тражили своја средства од државе. Без одјека у јавности и медијима је остао и покушај једног од тих радника да се спали у улици испред зграде Владе Србије. Тај метод исцрпљивања и игнорисања незадовољних радника примењиван је и раније. Често су одговорни министри у радничким шптрајковима и протестима видели „политичку позадину” (Новаковић 2012, 39). Почетком двехиљадитих, када је Србија почела са обновљеним напорима да се интегрише у светску привреду, глобална тржишта су ушла у рецесију. Затечена оваквим стањем Србија је постала плодно тле за урушавање радничке класе и стварање једног новог слоја радника, (ако их уопште можемо тако назвати, а да се не оскрнави сама бит рада), тако настаје нова класа прекарних радника, и трансформација плавих оковратника у беле робове.

Прекаријат, прекарна класа, прекарни рад су последњих година постала наша свакодневница. „Прекаријат је појам који потиче од енглеских речи, придева (*precarious*), непостојан или именице (*precarity*) несталност и именице пролетаријат (пролетеријат)”. Прекаријат представља нову класу, која независно од висине прихода, степена образовања и квалификације није трајно запослена, они немају стабилан и сигуран положај рада на тржишту. Из оваквог односа можемо закључити да се послодавци и власници капитала опходе према радницима као према потрошној роби, радник – бели роб у једном тренутку има радно место и приходе, али већ сутра може остати без њих када послодавац одлучи да му више нису од користи (Станојевић и Недељковић 2020, 378). Класа белих робова – прекарних радника је класа свопште егзистенцијалне несигурности. „Последица несигурног запослења је немогућност било каквог планирања будућности, јер ниједна овако запослена особа не зна колико ће радити, да ли ће после завршеног једног посла, наћи други, да ли ће својој породици успети да приушти све за нормалан живот, због чега се млади све теже одлучују да заснују породицу” развој (П. Анђелковић и Р. Анђелковић 2021, 20), а опште је познато да је Србија једна од земаља са ниским природним прираштајем, где бела куга води коло. Послодавац, капиталиста себе ставља у позицију надчовека, постаје господар наших живота, прописано осмочасовно радно време готово да и не постоји, експлоатација радника је све чешћа, а да су слободни дани или одмори постали баук, само за оне

који „смеју да питају и траже”. У многим медијама последњих година можемо видети забринутост и текстови о проблемима са којима се суочавају млади, млади брачни парови, ради се о проблему који су аналитичари назвали „обновом права прве брачне ноћи”. Наиме, страни инвеститори и локални олигарси све чешће од радника који конкуришу за посао траже, условно речено, „право прве брачне ноћи”. Према прибалтичким порталима вест се проширила када су поједини млади момци са својим девојкама одлазили на разговор за посао имали су шта и да виде. Послодавци су их условљавали да уколико желе да добију посао, њихове девојке морају провести ноћ са њима, што је у медијима одзвањало као правило прве брачне ноћи. Међутим, нажалост да и када би долазили у ситуацију да продуже своје уговоре чекало их је исто (Милошевић 2018). Жељко Веселиновић председник Удружених синдиката *Слога* више пута је наглашавао проблем са којима се сусрећу запослени у фабрици Олимпиас у Нишу, где говоре да им шефови не дозвољавају да користе тоалет ван паузе, где се изузетак не прави ни са оним радницама који имају здравствене проблеме и због тога морају чешће да користе, да би спречили чешћи одлазак до тоалет не дозвољава им се да често пију воду како не би ни имали потребу за тим, такође оне су навеле да након завршеног боловања трпе одмазду својих шефова, који их „шетају” из једног сектора – погона у други (Стојановић 2017). У Краљевачкој фабрици Леони наилазимо на сличан проблем, наиме, „жене раде седам и по сати у полусавијеном положају над таблом, и само чују вику „убрзајте или остајете до пола један ноћу да радите”, „убрзајте се или ћете радити и суботом и недељом”. А од тог „убрзајте” ако се нешто погрешно упинује јавно те позову и пишу твој број картице на табли која се налази испред сваког корака. Кажу, ако нећете да радите, довешће Румуне да раде за мању плату него што ми имамо”, говори анонимни радник. Сличан је пример када је у поменутој фирми смс поруком отпуштено 180 радника без икаквог обавештења, а да је случај заташкан у јавности (Апостоловић 2021). „Британска компанија „Аптив”, угрозила је животе својих запослених, углавном млађих жена, које данас од тешког дванаесточасовног рада без слободних дана, болују од упале тетива и тетивних овојница, лумбага, ишијаса... Ову страшну истину на видело је изнео доктор ортопед из Лесковца, Александар Рангелов, који је оценио стање запослених овако: ‘Оне су већ полуинвалиди за хитно лечење, а не за рад!’ ” (Митровић 2022). Бројни су примери,

угњетавања радника, негирања њихових права, и њихово свођење на беле робове. Ево још једног примера од пре неки дан. Чак 92,9 одсто жена које су ангажоване по флексибилним уговорима о раду налази се у репродуктивном периоду, а са таквим уговорима немају право на трудничко нити породилско одсуство. То је показала анкета Удружења „Маме су закон“, која је представљена на конференцији у оквиру пројекта „Породилско одсуство – право а не привилегија“ (Станковић 2022).

Тржиште рада претворено је у гладијаторску арену у којој је „човек човеку вук“ где радници постају савремени робови потчињени неолибералном капитализму, рад је готово изгубио свој социјални контекст, а радна снага је ангажована по принципу што јефтинија то је и профитабилнија. Као последица оваквог стања у друштву јавља се нова верзија рада и радничке класе, која по вољи послодавца може да престане у сваком моменту, док су опис посла и радно време променљиви по истом принципу. Плата остаје на минимуму, не ретко и нижа, а шансе за напредовање су утопијског карактера. Разарајући солидарност, друштвену интеграцију, старе идеале друштвене једнакости и правде, свдећи либерално – демократски и правно-политички принцип грађанства на економски принцип грађанина као потрошача, промовишући тржиште на врховно седиште слободе, где се људи слободно боре за своје позиције, неолиберална идеологија не само да је изградила, како се то често у литератури наводи, неодарвиновски свет, него је наместо (каквог-таквог) консензуса између капитала и рада, учврстила тријумф капитала над радом и довела до остварења најстаријих идеја најстаријих капиталиста, повратила модерни робовласнички систем и радника – плавог оковратника², претворила у „беле робове“. „Ропство је историјски најстарија и најсуровија форма дискриминације и експлоатације човека од стране другог човека. Оно је у основи засновано на простој физичкој принуди и на разлици у статусу слободног и неслободног члана унутар шире друштвене заједнице

² Чарлс Милс (*Charles Mills*) у свом познатом делу „Бели оковратници“, у социолошкој терминологији уводи термин бели оковратници (*White collars*) који стоји насупрот плави оковратници (*blue collars*). Док су плави оковратници означавали радничку класу која је са индустријализацијом постајала све бројнија, дотле су бели оковратници виши слој запослених људи, запослени на пословима где је потребно образовање. Плави оковратници и данас означавају мануелне раднике, а бели оковратници су запослени у државној служби, у канцеларијама, на пословима где је потребно знање, а где се не користи физичка снага (Mills 1979).

нпр. државе и унутар уже друштвене групе нпр. породице, села, града” (Николић 2011, 23). „Ропство је таква негативна друштвена појава коју обликује друштвено уређење, државно уређење, ратови, сиромаштво, сурови капитализам, транзиција, те оно само прелази из једног облика у други, али суштина остаје иста – експлоатација људи уз ограничење и сурово кршење основних људских права и слобода како би се искористила радна снага и како би робовласници могли да просперирају са што мање улагања третирајући људе као оруђа, односно као средство за рад које користе све док не дође до потрошње материјала, не марећи за људске животе и достојанство, а још мање за слободу рада и право на рад” (Стаменковић 2014, 6). Иако је ропство у класичном облику забрањено у целом свету, на жалост, данашњи свет има много већу популацију робова (у овом случају модерног ропства) у односу на целокупну историју. Ропство се у својој класичној дефиницији пре свега односи на лишавање темељних слобода појединаца и чинећи га тиме власништвом некога другог. Аристотел (*Aristotle*) у својој Политици између осталог говори о томе да је „роб онај који нема друштвене везе и стални посао, што резултира употребљивошћу свуда и на сваки начин. С друге стране, слободни човек је онај који склапа многе друштвене везе и има бројне обавезе према другима, према полису и месту у којем живи” (Aristotle 1984, цитирано у: П. Анђелковић и Р. Анђелковић 2021, 20). Егзистенцијална несигурност која се јавља у овим земљама и страх од губитка посла која и креира нову радничку класу очајних људи који су спремни све зарад мало зараде, па макар то било и у ропским условима. Ако се осврнемо на „истраживање које је спровела Аустралијска фондација „Ходај слободно” (*Walk Fre Foundation*) и која је објавила резултате свог истраживања о броју робова на свету, данас у ропству живи више од 45 милиона људи” (П. Анђелковић и Р. Анђелковић 2021, 20). „Само у Србији процењује се да има више од 26 хиљада људи који су на некој врсти принудног рада. Уколико посматрамо развој ропства и принудног рада и облике у којима се испољавају можемо закључити да се брзо адаптирају на новонастале друштвене промене, да прелазе из једног облика у други, да злоупотребљавају неповољни положај потенцијалне жртве (финансијску ситуацију, лаковерност, године) и да сви облици ропства и принудног рада имају само један циљ – профит” (Стаменковић 2014, 6; 55). Тако је случај и у Србији, где су нагле промене, наметнути процес глобализације и убрзане

транзиције допринеле да се максимално наруше радничка права и да се плави оковратници претворе у беле робове. У тексту „Данас класа сутра маса” професор Зоран Стоиљковић говори „Огроман је терет данас на радничкој класи. Послови су постали све ризичнији, теже се задржавају, више се уговора потписује на одређено време, а на таквим је пословима мањи ниво заштите па чак и права. Дошло је тешко време, и то у ситуацији када солидарност никада није ни била превише изражена. А сада је сасвим изостала. Ово је време страха и неизвесности” (Стоиљковић 2010).

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

На основу изложеног може се констатовати да се за индустријску радничку класу транзиција показала као ужас без краја. Није било стабилизације, освежења, нити смиривања у новим околностима. Неолиберални капитализам или *second hand* капитализам који се у пракси спроводи у земљама у транзицији заправо брани инетресе глобализоване светске капиталистичке класе. Убрзано пропадање радничке класе показује да су најважнији фактори, димензије и последице промене структуре и друштвеног положаја радничке класе разорени, да је радничка класа систематски раслојена и маргинализована. Радници на почетку 21. века суочавају се са проблематичним материјализирањем сопственог рада, прихватају окове белих робова. Инсистирајући на вредностима националног а не класног идентитета, друштва која одбацују неолиберални капитализам и талас глобализације, економски заостају за разлику од друштва која идентитетске вредности подређују капиталу. Србија се у стању глобализације, деиндустријализације, транзиције, десуверенизације није прилагодила, па самим тим није ни створила стратегију која ће бити од помоћи да се очувају витални интереси државе, грађана и радничке класе. Највећа одговорност се приписује капиталистичкој елити, глобалним центрима моћи, затим домаћој политичкој, синдикалној и интелектуалној елити. „Страх од глади чини прекарност прихватљивим решењем.” Страх од глади, несигурности, могућности да се заврши на улици главно су „оружје прекарнизације радника”. Опште је познато да је „глад мотиватор на све и свашта. Постојање константног страха од глади сваки достојан рад претвара у ропски рад, а достојанственог радника у покорно биће. Барем је тако код оних којима је наметнуто да

мисле да је било који рад за било коју надницу, бољи од нерада” (Станојевић и Недељковић 2020, 383). Стање радничке класе у развијеним друштвима Запада чини се да су на најбољи начин описали Кен Лоач и Едуард Луис (*Ken Loach & Edouard Louis*) у књизи *Дијалог о уметности и политици*. У књизи аутори констатују је да се држава и у Енглеској и у Француској повукла са своје битне функције социјалне бриге о незапосленима и радно неспособнима, да су закони о раду прерађени тако да штите искључиво права власника и приватног поседа, да су уништена радничка удружења, да је разорена радничка култура, да су синдикати расточени, да су партије левице изгубиле своју оштрицу и оријентацију, пре свега, своје политичке циљеве представљајући језиком деснице, те да сам социјални систем функционише по принципу казног система. У богатим друштвима Француске и Енглеске, глад и страх од глади, оружја су властодржаца и поседника. Укратко, „или ћете умрети од глади, или ћете умрети од рада (на послу).” Рад је постао насиље. Тражити посао – мазохистички је потез. Немати посао – убиствена је ситуација (Loach and Louis 2021). Процеси који су покренути од 1980. године, урушавање „државе благостања”, трансформација капитала у транснационални капитал, а посебно након рушења Берлиског зида и „поразом социјализма” и „крајем историје” „означили су и нестајање модерног радништва. Радништво, или радничка класа, престали су да постоје као субјекат политике” у оном смислу који су постојали у доба модерне. „Радништво је изгубило све модерне вредности једног колективног субјекта”, констатује Пјер Бурдије и наводи да је либерални капитализам створио „дарвиновски свет несигурности, патње и стреса, што је образовало једну резервну армију радне снаге укрожене прекарризацијом и незапосленошћу” (Bourdieu 1999, 110 цитирано у Перишић 2019, 44).

И на самом крају ако кренемо од почетка овог огледа и запитамо се у којој мери су идеали о раду за које се залагао, борио и жртвовао Драгољуб Јовановић, данас остварени и присутни у савременом српском друштву, доћи ћемо до поразних резултата. Један од значајнијих српских интелектуалаца, први Србин доктор на Сорбони, докторирао управо из области рада, сву своју интелектуалну, али и политичку енергију уложио у настојањима, како између два светска рата, тако и након Другог, да укаже Србима како треба да организују рад, на чему треба да се заснива оптимални рад, и како на најбољи начин да се усмери друштвени развој и оно најважније,

како да се организује друштво социјалне правде у коме ће рад бити најважнија вредност. Управо у „вртлогу транзиције” (Ј. Митровић), неолибералне транзиције без социјалне одговорности, највећи губитници постали су радници. Вредности за које се борио пролетеријат, рад, солидарност, социјална правда, о којима говори и Драгољуб Јовановић, у новом планетарном поредку, готово су исчезле. Радничка класа која је у појединим тренуцима била владајућа класа, постала је класа/слој која је расута у комаде и која полако нестаје, мења свој облик и своју бит – од плавих оковратника до белих робова! Време „невреме” у коме живимо вапи за новим Марксом, новим борцима за праведно друштво и за права радника попут Драгољуба Јовановића, јер само на тај начин следећи и уважавајући њихове идеје могуће је економско и духовно уздизање друштва, стварањем нове културе, која ће обезбедити да рад буде задовољство а етика доминира у друштвеном животу.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Анђелковић, Петар и Радица Анђелковић. 2021. „Економија у постсоцијалистичким друштвима: од политичке до бећарске економије – случај Србије”. *Балканске синтезе* 8 (2): 9–26. doi: 10.46630/bs.2.2021.01
- Анђелковић, Петар и Снежана Миливојевић. 2022. „Драгољуб Јовановић – друштвено ангажовани интелектуалац у тешким временима”. *Српска политичка мисао* 77 (3): 263–280. doi: 10.22182/spm.7732022.13
- Апостоловић, Марко. 2021. „Нељудски услови рада у у фабрици Леони у Краљеву”. *Директно.рс*. 2. јул 2021. <https://direktno.rs/vesti/srbija/360329/fabrika-leoni-kraljevo-neljudski-uslovi-rada.html>.
- Видојевић, Зоран. 1999. „Либерални тоталитаризам.” *Социолошки преглед*, ур. Урош Шуваковић, 105 – 123. Београд: Српско социолошко друштво.
- Вратуша, Вера. 2012. *Транзиција-одакле и куда?* Београд: Чигоја штампа и Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- Вујић, Властимир. 2015. „Исток европе је европски Мексико.” *Печат*. 5. март, 2015. <https://www.pecat.co.rs/2015/03/zoltan-pogaca-profesora-univerzitetu-u-sopronu-istok-evrope-je-evropski-meksiko/>.

- Годли, Морис. 1984. „Прелазак из једног начина производње у други, марксизам у свету.” Нови Сад: Ниро комунист.
- Душанић, Јован. 2008. *Бећарска економија – транзиција у Србији*. Београд: Београдска пословна школа.
- Јовановић, Драгољуб. 1924. *Алкохол и рад*. Београд, Дом.
- Јовановић, Драгољуб. 1924а. *Начела социјалног оптимума*. Загреб: Нова Европа.
- Јовановић, Драгољуб. 1927. *Култ рада*. Београд: Рад.
- Јовановић, Драгољуб. 1971. *Ведрина, рад и стварање веровање и знање*. Београд: Пишчево.
- Јовановић, Драгољуб. 1991. *Слобода од страха*. Београд: Филип Вишњић.
- Јовановић, Драгољуб. 2021. „Оптимални принос од радничког рада.” Докторска дисертација. Пирот: Историјски архив Пирота.
- Костадиновић, Андон, и Петар Анђелковић. 2019. „Транзиција: из социјализма у (пре)окренути социјализам.” *Социолошки преглед*, ур. Урош Шуваковић, 1071. Београд: Српско социолошко друштво.
- Милошевић, Зоран. 2018. „Ропство и право прве брачне ноћи” *Печат*. 1. јун 2018. <https://www.pecat.co.rs/2018/06/ropstvo-i-pravo-prve-bracne-noci/>.
- Митровић, Љубиша. 2019. *Социолошке маргиналије на савремене теме*. Нови Сад: Прометеј.
- Митровић, Лука. 2022. „Робовласништво у Србији: ко дере кожу са леђа радницима у страним компанијама.” *Србија данас*. 2. мај, 2022. <https://www.srbijadanas.net/robovlasnistvo-u-srbiji-ko-i-kako-dere-kozu-sa-ledja-radnicima-u-stranim-kompanijama/>.
- Надић, Дарко. 2006. *Мисао о раду др Драгољуба Јовановића*. Београд: Издање аутора.
- Николић, Драган. 2011. „Ропство и робија – тамнија страна људске цивилизације, Трговина људима, правна заштита у међународним и националним оквирима.” Ниш: Правни факултет.
- Новаковић, Нада. 2012. „Политичке елите, синдикати и радници Србије на крају транзиције.” *Политичка ревија*, 34 (4): 27–49.

- Новаковић, Нада. 2013. „Штрајкови, синдикати и приватизација.” *Социолошки преглед*, 47 (1): 23–52.
- Перишић, Срђан. 2019. „Неомарксистичко схватање рада – утопија или алтернатива транскапиталу”. *Национални интерес* 39 (3): 41–58. doi: 10.22182/ni.3632019.3
- Рејнерт, Ерик. 2006. *Глобална економија: Како су богати постали богати и зашто сиромашни постају сиромашнији*. Београд: Чигоја штампа.
- Стаменковић, Милена. 2014. „Ропство и принудни рад у савременом свету”. Мастер рад. Универзитет у Нишу: Правни факултет
- Станковић, Ивана. 2022. „Породилско одсуство: Жене са флексибилним уговором о раду немају иста права.” *Време*, 4. новембар 2022. <https://www.vreme.com/vreme/porodiljsko-odsustvo-zene-sa-fleksibilnim-ugovorom-o-radu-nemaju-ista-prava/>.
- Станојевић, Марко Р. и Радица М. Недељковић. 2020. „Транзиција у Србији и појава прекаријата” У Међународни тематски зборник *Наука без граница*, 373–386. Косовска Митровица: Универзитет у Приштини, Филозофски факултет.
- Стојановић, Наташа. 2017. „Жељко Веселиновић: радници у Србији се плаше да се боре за своја права, зато и трпе изживљавања.” *Нова економија*, 18. август 2017. <https://novaekonomija.rs/vesti-iz-zemlje/zeljko-veselinovic-radnici-u-srbiji-se-plase-da-se-bore-za-svoja-prava-zato-i-trpe-izivljavanje>.
- Стоиљковић, Зоран. 2010. „Некад класа данас маса.” *Новости*, 4. март 2021. <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.290.html:272199-Nekad-klasa-danas-masa>.
- Стојковић, Андрија. 1972. *Развитак филозофије у Срба 1804–1944*. Београд: Слово Љубве.
- Шуваковић, Урош. 2014. *Транзиција: прилог социолошком проучавању друштвених промена*. Косовска Митровица: Универзитет у Приштини, Филозофски факултет.
- Loach, Ken, and Edouard Louis. 2021. „*Dijalog o umjetnosti I politici*”. Zagreb: Multimedijalni institut.
- Mills, R. Charles. 1979. *Beli okovratnik*. Zagreb: Naprijed.
- Pikkety, Thomas. 2020. *Једва чекам социјализам: хроника 2016–2020*. Нови Сад: Академска књига.

Marko Stanojević

*Faculty of Philosophy, University in Priština
– Kosovska Mitrovica*

**DRAGOLJUB JOVANOVIĆ'S MESSAGES
ABOUT WORK AND BLUE COLLAR
– WHITE SLAVES IN SECOND-
HAND CAPITALISM**

Resume

Throughout its history, Serbia has had a large number of important intellectuals, great people in the spiritual and moral sense who left a great mark on the world and Serbian cultural and scientific heritage. However, rarely were these people recognized and their opinion respected in the time in which they worked, and even more rarely were their messages and teachings the guiding thread of those times. The first Serb doctor at the Sorbonne, who received his doctorate in the field of work, invested all his intellectual and political energy in efforts to show Serbs how they should organize work, what optimal work should be based on, how to direct social development and how to a society of social justice is being organized in which work will be the most important value. The values that the proletawriat fought for, work, solidarity, social justice, in the new planetary order, have almost disappeared. The working class, which was the ruling class at certain moments, has become a class/layer that is scattered into pieces and that is slowly disappearing, changing its form and its essence – from blue – collar workers to white slaves! The intention of this essay is to, using the analysis of Dragoljub's texts on work, and then a comparison with the present time, point out, first of all, the basic messages of the doctor of labor from the Sorbonne, which concern precisely the issue of work, then the state of the working class (blue – collar workers) today and on the basis of that analysis and on the basis of the messages of Dragoljub's search for a more certain future of blue – collar workers.

Keywords: Dragoljub Jovanović, concept of work, blue collar workers, working class, transition

* Овај рад је примљен 22. јануара 2023. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 6. фебруара 2023. године.